

Alina Gardyła

POLSKIE WDOWY. STUDIUM PRZYPADKU*

Wprowadzenie

Życie ludzkie wydłuża się. Jednocześnie przemiany gospodarki w Polsce, bezrobocie sprawiają, iż ludzie w pełni sił fizycznych skracają swoją aktywność zawodową – średni wiek przechodzenia na emeryturę wynosi 57 lat u mężczyzn i 52 lata u kobiet. Rośnie rzesza rencistów i emerytów, którym zostaje od kilkunastu do kilkudziesięciu lat do „zagospodarowania”.

Brak możliwości kontynuowania pracy zawodowej sprawia, że urywają się kontakty, przestrzeń społeczna osób dojrzałych i starszych zawęża się do kręgu rodzinnego i kilku osób znajomych. To wszystko powoduje, że społeczeństwo przedwcześnie się starzeje, a jeżeli przypomnimy o nim demograficznym, to będziemy mieć obraz społeczeństwa z przewagą osób starszych (w tym wdów)¹.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest problem wdowieństwa kobiet w *young old age* (wg WHO) – a więc we wczesnej starości, tj. od 60 do 74 roku życia.

Wśród starszych kobiet wdowy stanowią najliczniejszą grupę – co druga reprezentuje ten stan cywilny. Problem wdowieństwa jest zjawiskiem o szerokim zasięgu – jak wskazują badania NSP z 2002 r., owdowiałych kobiet było ponad 5 razy więcej (2445 tys.) niż mężczyzn (425 tys.). Proporcja ta nie uległa istotnym zmianom w przeciągu 30 lat (zob. tabela 1 i wykres 1).

* Praca licencjacka napisana pod kierunkiem prof. KSW dr Zofii Szaroty na Wydziale Nauk o Rodzinie KSW.

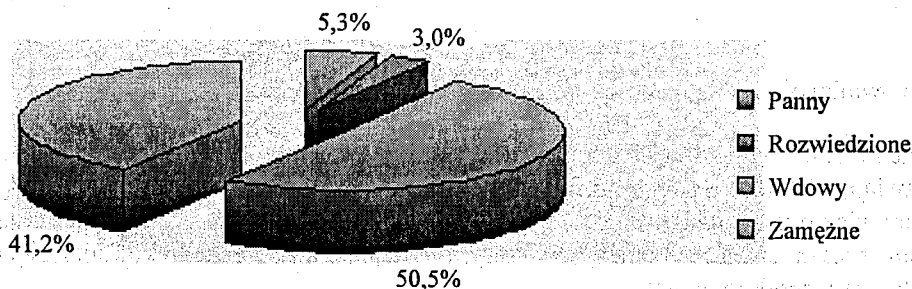
¹ B. Synak, *Ludzie starzy w nowej rzeczywistości*, [w:] *Polska starość*, red. B. Synak, Gdańsk 2002, s. 14-19.

Tabela 1. Odsetek owdowiałych seniorów według płci w latach spisowych 1970-2002

Płeć	1970	1978	1988	1995	2002
W wieku 60 lat i więcej					
Kobiety	49,8	52,0	50,1	50,5	50,4
Mężczyźni	11,7	13,3	13,8	13,2	13,2
W wieku 60-74 lat					
Kobiety	43,0	43,6	39,2	40,7	39,2
Mężczyźni	8,4	8,9	8,8	9,1	8,7
W wieku 75 lat i więcej					
Kobiety	75,7	74,4	74,2	77,4	74,1
Mężczyźni	31,1	29,5	29,3	30,4	28,3

Źródło: dla lat 1970–1995 (GUS, 1999: 20), dla 2002 r. obliczenia własne na podstawie GUS, 2003: 128-129².

Wykres 1. Stan cywilny kobiet w wieku 60 lat i więcej

Źródło: L. Dyczewski, *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Lublin 2002, Towarzystwo Naukowe KUL, s. 57.

Śmierć współmałżonka niesie ze sobą zmianę dotychczasowego stylu życia. Wiąże się to z niekorzystnymi zmianami, które wpływają na jakość życia. Wśród wdów narasta poczucie osamotnienia, lęk o przyszłość, pogorszeniu ulega sytuacja finansowa.

Populacja wdów nie jest homogeniczna, wdowy mają różną wydolność funkcjonalną, różną odporność psychiczną, zamiłowania czy hierarchie wartości, mieszkają same lub z rodziną.

Starsze wdowy natrafiają na mur obojętności, niechęci, brak zainteresowania. Rozwijająca się obecnie myśl andragogiczna oraz gerontologiczna uświadamia nam,

² P. Szukalski, *Wdowieństwo w starszym wieku w Polsce jako problem demograficzny*, [w:] *Samodzielność ludzi starych z perspektywy medycyny i polityki społecznej. Materiały konferencyjne*, Warszawa 2004.

że istnieje dyskryminacja (tzw. ageizm) ze względu na wiek. Z powodu wieku oraz stanu cywilnego wdowy są niejako odsuwane od życia społeczno-politycznego, kulturalnego, a bywa, że i rodzinnego. Daje tu o sobie znać stereotypowe nastawienie do ludzi starszych. W tym artykule spróbujemy te stereotypy przynajmniej naruszyć.

Spróbujemy udowodnić, iż wdowy to kobiety mające bogate wnętrza, pomimo ciężkiej i traumatycznej przeszłości. Prowadzą ciekawe życie, przechowują rodzinne tradycje, kulturę, mają plany i aspiracje.

Starość i wdowieństwo są zjawiskami mało efektywnymi i niekomercyjnymi. Problem wdowieństwa jest właściwie nieobecny w społecznej komunikacji, w mediach, w świadomości młodszych pokoleń. W literaturze gerontologicznej można wskazać tylko nielicznych autorów dotyczących tego zagadnienia, np. Małgorzatę Halicką, Adama Kurzynowskiego, Piotra Szukalskiego, Brunona Synaka, Leona Dyczewskiego. Wdowieństwo nie było w Polsce eksplorowane. Celem użytecznym tego artykułu jest wskazanie jeszcze dotąd nieznanymi obszarów wdowieństwa.

Postawiliśmy sobie trzy pytania: Jakie zmiany zaszły w życiu wdów po stracie mężów? Jaką rolę w ich życiu odgrywa rodzina? Jak wyglądają aktualne wymiary przestrzeni życiowej wdów? W pracy wykorzystano badania własne, poparte literaturą gerontologiczną. Badania własne na przełomie 2005/2006 r. w Krakowie przeprowadzono metodami: biograficzną, zbiorowego studium przypadków, obserwacją własną jawną i ukrytą. Objęto nimi sześć wdów w wieku 67-74 lat. Wywiady biograficzno-narracyjne przeprowadzono w miejscu zamieszkania wdów.

Wdowieństwo jako faza życia

Utrata małżonka po trwającym dziesiątki lat małżeństwie jest zwykle przeżyciem szczególnie traumatycznym. Jak twierdzi B. Tobiasz-Adamczyk, „poczucie straty i przeszywającego bólu” wiąże się nie tylko z utraconą „miłością, ale także z utratą całej koncepcji życia, niemożnością realizowania planów życiowych, niechęcią do aktywności”³.

Dla kobiety doświadczenie wdowieństwa jest źródłem stresu. Samotność obciąża wdowieństwo najbardziej, niezależnie od wieku.

H. Z. Lopata identyfikuje dziesięć rodzajów osamotnienia. Dobrze ilustrują one stres doświadczany przez wiele wdów:

1. brak tej konkretnej osoby,
2. brak poczucia bycia kochaną,
3. brak możliwości kochania innych,
4. brak głębokiego związku,
5. brak obecności drugiej osoby w domu,
6. brak wspólnych zajęć,
7. brak małżeńskiego stylu życia,
8. brak statusu osoby, której ktoś towarzyszy,

³ B. Tobiasz-Adamczyk, *Wybrane elementy socjologii zdrowia i choroby*, Kraków 1999, s. 153.

9. zwiększenie nacisku na inne związki,
 10. trudności ze znalezieniem nowych przyjaciół⁴.
- Poczucie osamotnienia i stresu pogłębiają dodatkowe czynniki:
1. obniżają się dochody wdów, pogarsza się ich sytuacja materialna,
 2. niejednokrotnie szybka, nagła śmierć powoduje, iż mężczyźni nie pozostawiają testamentu, co skutkuje żmudną procedurą sądową, wyczerpującą dla wdów,
 3. wdowy niejednokrotnie szukają winnego śmierci męża, co w rezultacie prowadzi do przedłużania żałoby,
 4. kobiety, które pełniły tradycyjne role gospodyni domowej i żony, zazwyczaj doświadczają poczucia zagubienia i bezradności, gdyż muszą one przejąć obowiązki zarządzania domem, co do tej pory leżało w gestii męża,
 5. kobiety, których mężowie odnosili finansowe i społeczne sukcesy, po ich śmierci doświadczają obniżenia swojego statusu i zmniejszenia się poczucia bezpieczeństwa,
 6. kobietom towarzyszy depresja, będąca reakcją na śmierć, która z kolei ogranicza możliwości radzenia sobie z trudną sytuacją,
 7. śmierć męża może prowadzić do zerwania kontaktów społecznych,
 8. wiele wdów ma poczucie winy, gdy stwierdza, że w dalszym ciągu ma potrzeby seksualne; czują się nielojalne w stosunku do swoich zmarłych mężów,
 9. wdowieństwo jest zjawiskiem na tyle powszechnym (w pewnym przedziale wiekowym przybiera rozmiary „epidemii”), że nie wywołuje takich reakcji wsparcia, jakich wymaga,
 10. kobiety po śmierci męża, niejednokrotnie ze względów praktycznych i ekonomicznych, zmuszone są do przeprowadzenia się np. do domu swoich dzieci albo do domu opieki społecznej, co oznacza zmianę w rytmie życia, nieznaną otoczenia, brak sąsiedzkiego systemu wsparcia, odizolowanie od przyjaciół itd.⁵

Znaczenie rodziny

Rodzina staje się ważnym źródłem wsparcia, gdyż życie rodzinne jest dla człowieka naturalne – od kołyski aż do śmierci. Żal, udręka i smutek przeżywane wspólnie z rodziną czy z gronem przyjaciół mają szczególną moc, jak twierdzi K. Ostoja-Zawadzka: „Zwiększając świadomość śmierci, zwiększamy zarazem świadomość wyjątkowości i wartości życia”⁶.

Rodzina odgrywa najważniejszą rolę w życiu wdów. Najpierw ich matki, które wspominają jako osoby scalające rodzinę, dające moralne i duchowe oparcie, kształtujące kulturę uczuć. Jak twierdzą wdowy – śmierć matek dotkliwiej przeżywały niż śmierć mężów. Obecnie najważniejszymi osobami z kręgu rodziny są dzieci, wnuki, zaś wdowy bezdzietne wskazują na swoje rodzeństwo oraz grupę przyjaciół, tych samych od 50 lat.

⁴ G. Witkin, *Stres kobiety*, Poznań 1998, s. 323.

⁵ *Ibidem*, s. 324-325

⁶ K. Ostoja-Zawadzka, *Żałoba w rodzinie*, [w:] *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999, s. 96.

Analizując sytuację wdów i ich rodzin dotykamy takich kwestii, jak: wspólnota zamieszkania, jakość relacji rodzinnych, ocena stosunków z dziećmi, pomoc wzajemna, osamotnienie.

Z badań wynika, że wdowy mieszkające samotnie nie czują się osamotnione – mają bogate życie towarzyskie, spotykają się z innymi wdowami. Są to spotkania nieformalne (przy kieliszku gruszkówki czy nalewki babuni), a tematy wiodące to polityka, dzieci, rodzina, choroby.

Wdowy mieszkające z rodziną świadczą usługi na jej rzecz: gotują, opiekują się wnukami, sprzątają, piorą i nie mają na nic czasu. Z obserwacji wynika, że są przemęczone, znerwicowane. Ponadto wdowy przekazują zasady moralne, wiarę religijną, historię rodziny.

W niekorzystnej sytuacji są wdowy, które muszą zamieszkać z dziećmi i zmienić miejsce zamieszkania. Stara zasada mówi, że „nie przesadza się starych drzew”; wdowy cierpią, tęsknią za swoimi koleżankami, ośrodkiem zdrowia, resztą rodziny, swoim kościołem, ból sprawia im to, że nie mogą iść na cmentarz, gdzie pochowani są najbliżsi, w tym mąż.

Wdowy mieszkające samotnie deklarują, iż nie czują się osamotnione, zaś wdowy mieszkające z rodziną czują, że są zbędne lub niedoceniane, nieraz osamotnione.

Jak twierdzi Maria Susułowska, „intymność na dystans”, czyli intymność na odległość, jest najbardziej konstruktywna, choć nie zawsze realna ze względów finansowych. Osobista niezależność nie oznacza zaniku więzi uczuciowych, jest znacznie lepszą formą współżycia starszych kobiet z dziećmi i wnukami niż wspólne mieszkanie. Ludzie starsi pragną utrzymać fizyczny dystans z dorosłymi dziećmi, nie będąc jednocześnie w społecznej izolacji z nimi⁷.

Styl i jakość życia

Styl życia to określony typ zachowania ludzi i względnie trwała organizacja aktywności, obejmująca pracę, wypoczynek i działalność społeczną jednostki, czyli zespół codziennych zachowań typowych dla danej jednostki, a zarazem wybór określonej drogi zaspokojenia potrzeb oraz sposobu, w jaki człowiek uporządkował swoje życie codzienne⁸.

Styl życia zależy od indywidualnych wzorów zachowań, zdeterminowanych przez czynniki społeczno-kulturowe i cechy osobiste, od hierarchii potrzeb jednostki oraz warunków, w jakich przebiega jej życie, a także od sposobu komunikacji interpersonalnej i dróg zaspokajania potrzeb kulturalnych.

Styl życia powinien być rozważany w relacji do indywidualnych doświadczeń i warunków życia. Styl życia nie jest ustalony raz na zawsze, podlega zmianom⁹.

Nie ma optymalnego dla wszystkich ludzi stylu życia, decydują o nim takie czynniki, jak: tradycja, kultura, wiek, dochód, środowisko życiowe czy status.

⁷ M. Susułowska, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 1989, s. 199.

⁸ A. A. Zych, *Słownik gerontologii społecznej*, Warszawa 2001, s. 206.

⁹ *Ibidem*.

Jakość życia – dotyczy sfery psychicznej, określana bywa jako zaspokojenie potrzeb typu egzystencjalnego („mieć”), zaspokojenie potrzeb bezpieczeństwa („być”) oraz zaspokojenie potrzeb kontaktu społecznego („kochać”). Jest to suma przejawów codziennego życia, które czynią je satysfakcjonującym i przyjemnym¹⁰.

Jakość życia oznacza poczucie zadowolenia jednostek bądź grup społecznych, wynikające ze świadomości zaspokojenia potrzeb własnych, takich jak potrzeba samorealizacji, potrzeby emocjonalne i społeczne.

Zadowolenie z życia w wieku podeszłym zmniejsza się, gdy zachwianiu ulega stabilizacja życiowa spowodowana przejściem na emeryturę, odejściem dzieci z domu, pogarszającym się stanem zdrowia, wdowieństwem, gorszą sytuacją ekonomiczną, zwiększającą się izolacją społeczną, rezygnacją oraz poczuciem osamotnienia, odrzucenia i zbędności. Po 65 roku życia wzrasta skłonność do idealizowania przeszłości i pogarsza się postrzeganie przyszłości¹¹.

Jak wynika z obserwacji oraz wywiadów, wdowy przeżywają „starość powszechną”, czyli, jak twierdzi G. Makiełło-Jarża, „starość właściwą dla większości ludzi, którzy przeżyli życie, ciesząc się i smucąc, buntując i zawierając kompromisy”¹².

Wdowy, mimo aktywności na rzecz rodziny, pisania wierszy, oglądania telewizji, uprawiania ogródka, czytania, szycia, prowadzą życie, które można uznać za pasywne, rodzinne, domocentryczne, pobożne (wg Olgi Czerniawskiej). Dokuczają im brak kontaktów z ludźmi, osamotnienie, czasami bezczynność.

„Ludzie czasu wolnego” to termin określający nową „klasę społeczną”, jaką są emeryci i renciści (a wśród nich wdowy). Ich liczba gwałtownie rośnie na skutek demograficznego starzenia się ludności¹³.

Czas wolny w ogóle ma różne funkcje: regeneracyjną, ludyczno-przyjemnościową (rozrywkową), autokreacyjną (twórczość, samorealizacja)¹⁴. Formy spędzania czasu wolnego przez osoby starsze, w tym wdowy, obrazuje wykres 2.

Brak wsparcia ze strony rodziny, niepewność, czy podoła się stawianym wymaganiom, strach przed ośmieszeniem, lęk związany z obcowaniem z nowymi technologiami informatycznymi sprawiają, iż wdowy w większości nie decydują się na uczestnictwo w zajęciach UTW. Nie korzystają z klubów seniora, nie uczestniczą w życiu kulturalno-oświatowym, nie chodzą do teatrów, kin, muzeów – jak same twierdzą – ze względów finansowych – nie stać ich na bilet oraz nie stać ich na strój wizytowy. Ich życie zdeterminowane jest sytuacją finansową, stanem zdrowia, poczuciem osamotnienia oraz zagubienia.

¹⁰ *Ibidem*, s. 93.

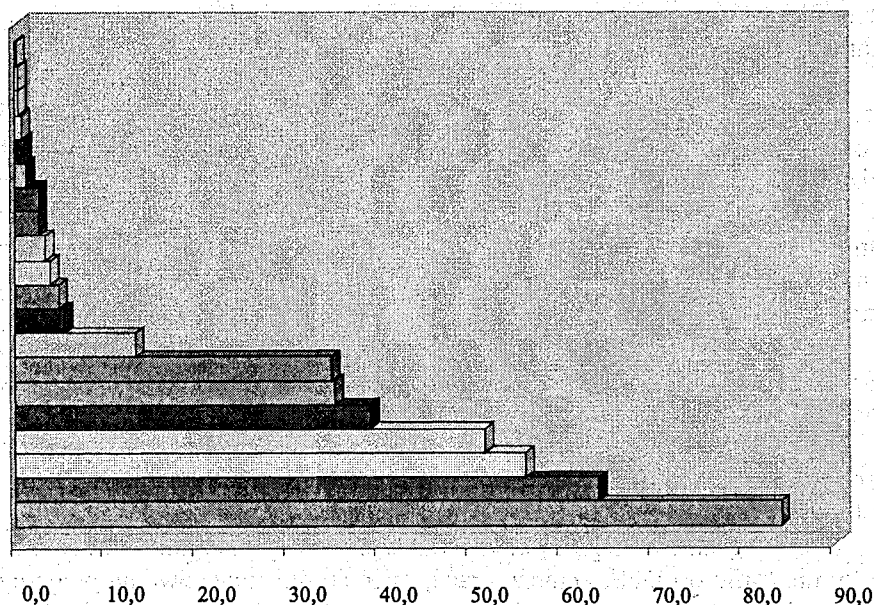
¹¹ *Ibidem*, s. 253.

¹² G. Makiełło-Jarża, *Oblicza starości – refleksje psychologa*, [w:] *Seniorzy w społeczeństwie XXI w. Galicyjskie Spotkania Medyczne*, red. M. Krobicki, Z. Szarota, Kraków 2004, s. 81.

¹³ A. Zych, *op. cit.*, s. 39.

¹⁴ W. Cieczkowski, *Czas wolny*, [w:] *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa 1999, s. 42.

Wykres 2. Formy aktywności ludzi starych w czasie wolnym (%)

■ Oglądanie telewizji 84,0

□ Czytanie gazet 56,0

■ Praca w ogródku 39,0

■ Czytanie książek 34,7

■ Podróże, turystyka 5,4

□ Działalność społeczna 3,8

■ Spotkania w klubie seniora 2,6

■ Spotkania w restauracji 1,3

□ Działalność polityczna 0,7

□ Doksztalcanie (np. UTW) 0,3

■ Sluchanie radia 64,1

□ Spacery 51,6

■ Spotkania z przyjaciółmi 35,0

□ Praca ręczna, rękodzieło 13,1

■ Sport 4,8

□ Działalność w parafii 3,3

■ Koncert, kino, teatr 2,5

■ Uprawianie malarstwa, muzyki 1,0

□ Spotkania w kole gospodyń 0,4

□ Działalność samopomocowa 0,2

Źródło: M. Halicka, J. Halicki, *Integracja...*, s. 206.

Zakończenie

Szybkie zmiany cywilizacyjne sprawiają, że wdowy tracą orientację w sytuacji zewnętrznej, zaś nadmiar bodźców sprawia, że gubią się, tracą poczucie rzeczywistości, są przekonane, że „świat oszalał”.

Przyspieszone zmiany kulturowe, obyczajowe, społeczne, moralne powodują u wdów brak poczucia stabilności i obawę o przyszłość. Trudno jest się wdowom identyfikować ze współczesnymi czasami, dlatego najlepiej czują się w domu, w rodzinie, wśród rówieśniczek lub w kościele.

Na ich oczach dokonuje się przełamanie patriarchalnego modelu rodziny na rzecz modelu partnerskiego. Kult kobiecości – matki Polki, a raczej „matki gastronomicznej”, w którym wzrastały i żyły wdowy – usankcjonowany kulturowo i historycznie, odchodzi do lamusa¹⁵.

Jak twierdzą same wdowy, nowa rodzina, która się kształtuje dzisiaj, oraz moralność Zachodu, która zaczyna u nas obowiązywać, jest nie do przyjęcia: związki homoseksualistów, poligamia, eutanazja, adopcja dzieci przez pary tej samej płci, wszechogarniający erotyzm i brutalizacja – to szok kulturowy dla wdów.

Ich przesłanie do młodych więc brzmi: miłość, przyjaźń, uczciwość, pracowitość, prawdomówność, obowiązkowość, szacunek dla osób starych i niepełnosprawnych, szacunek i miłość do ojczyzny – to wartości w życiu najistotniejsze.

Wdowy uważają, iż utrwalony system wartości powinien być dalej przekazywany, podtrzymywany w procesie kulturowym. Ten ogólnonarodowy, tradycyjny system wartości: „Bóg, Honor, Ojczyzna” nadaje życiu sens.

Obok ugruntowanego systemu wartości wdowy mają także swoje marzenia. Są to: nie trafić do DPS, znaleźć pracę, mieć środki finansowe na wygodne buty, fryzjera, kosmetyczkę, na sprawianie przyjemności rodzinie, wycieczki do ciepłych krajów. I marzenie każdej z nich: „nie umierać w samotności i w szpitalu, długo nie cierpieć i nie być ciężarem dla rodziny”.

Wdowy oceniają swoje małżeństwa jako udane. Bez względu na to, czy motywem zamążpójścia był rozsądek czy miłość, czy też jedno i drugie – miały one kochających mężów i przeżyły z nimi po kilkadziesiąt lat. Związki te nie były wolne od burzliwych kłótni, czasem od alkoholizmu mężów. Bywało jednak i tak, że wspólnie wykonywali prace domowe, wychowywali dzieci lub biesiadowali przy dźwiękach bałałajki, akordeonu, fortepianu, na którym grał mąż.

Niemniej jednak, refleksja jednej z narratorek, którą pozostawiamy bez komentarza, brzmi tak: „Każda mężatka ma prawo na trzy lata przed swoją śmiercią zostać wdową”. Narratorka uważa, że starość jawi się jako faza życia, w której można odpocząć.

Bibliografia

- Bartosz B., Zierkiewicz E. (2005), *Starość w narracjach kobiet młodych i starszych*, [w:] *Starsze kobiety w kulturze i społeczeństwie*, red. E. Zierkiewicz, A. Łysiak, MarMar, Wrocław.
- Ciczkowski W. (1999), *Czas wolny*, [w:] *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Dyczewski L. (2002), *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.

¹⁵ Por. B. Bartosz, E. Zierkiewicz, *Starość w narracjach kobiet młodych i starszych*, [w:] *Starsze kobiety w kulturze i społeczeństwie*, red. E. Zierkiewicz, A. Łysiak, Wrocław 2005, s. 12.

- Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, (1999), red. D. Lalak, T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Makiełło-Jarża G. (2004), *Oblicza starości – refleksje psychologa*, [w:] *Seniorzy w społeczeństwie XXI w. Galicyjskie Spotkania Medyczne*, red. M. Krobicki, Z. Szarota, KSW, Kraków.
- Ostoja-Zawadzka K. (1999), *Żaloba w rodzinie*, [w:] *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Polska starość*, (2002), red. B. Synak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Samodzielność ludzi starych z perspektywy medycyny i polityki społecznej. Materiały konferencyjne*, (2004), Warszawa.
- Seniorzy w społeczeństwie XXI w. Galicyjskie Spotkania Medyczne*, (2004), red. M. Krobicki, Z. Szarota, KSW, Kraków.
- Łysiak A., Zierkiewicz E. red., (2005), *Starsze kobiety w kulturze i społeczeństwie*, MarMar, Wrocław.
- Susułowska M. (1989), *Psychologia starzenia się i starości*, PWN, Warszawa.
- Synak B. (2002), *Ludzie starzy w nowej rzeczywistości*, [w:] *Polska starość*, red. B. Synak, Wydawnictwo UG, Gdańsk.
- Szukalski P. (2004), *Wdowieństwo w starszym wieku w Polsce jako problem demograficzny*, [w:] *Samodzielność ludzi starych z perspektywy medycyny i polityki społecznej. Materiały konferencyjne*, Warszawa.
- Tobiasz-Adamczyk B. (1999), *Wybrane elementy socjologii zdrowia i choroby*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Witkin G. (1998), *Stres kobiecy*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, (1999), red. B. de Barbaro, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999.
- Zych A. (2001), *Słownik gerontologii społecznej*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.